

εθνολογία

Περιοδική έκδοση της
Ελληνικής Εταιρείας Εθνολογίας
Τόμος 9/2001

ΑΝΑΤΥΠΟ



Αθήνα
2002

**ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΤΟΥ ΚΟΠΑΔΙΟΥ ΣΤΑ ΔΕΡΒΕΝΟΧΩΡΙΑ (ΒΟΙΩΤΙΑ)***

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

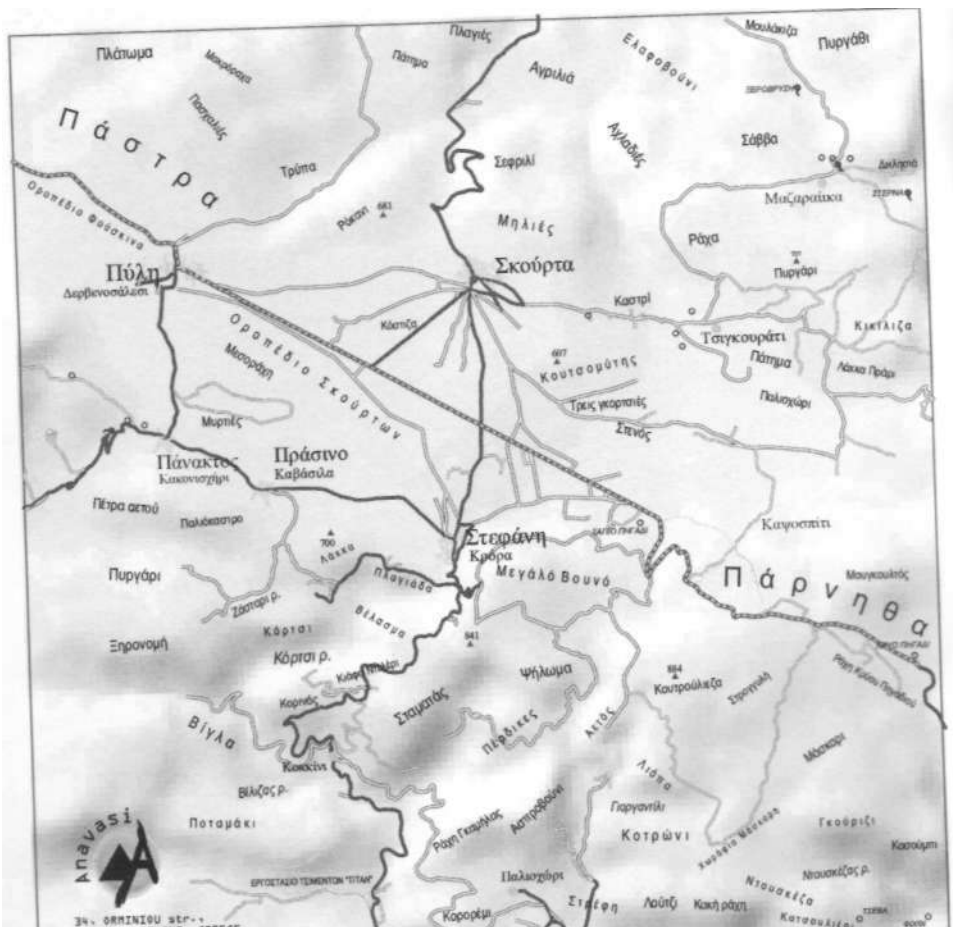
*Στον Παναγιώτη και την
Ελένη Γεώργα από την Πύλη*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στο φυσικό περιβάλλον και την κοινωνία, θέμα που απασχολεί την ανθρωπολογία από τα μέσα του 20ού αιώνα (πολιτισμική οικολογία, πολιτισμικός υλισμός, (νέο)μαρξισμός κ.ά.). Ως εθνογραφικό παράδειγμα εξετάζεται η κτηνοτροφία στα Δερβενοχώρια (Βοιωτία), μέσα από το οποίο μελετούνται: (α) οι τρόποι που η συγκεκριμένη κοινωνία επιλέγει να χρησιμοποιήσει προκειμένου να καταστήσει το φυσικό περιβάλλον ωφέλιμο προς αυτήν, (β) οι στρατηγικές διαχείρισης της κτηνοτροφίας και (γ) οι αλλαγές που έχουν σήμερα επέλθει.

Η ανθρωπολογική προσέγγιση του πολιτισμού, από τα πρώτα της κιόλας βήματα (Helm 1962: 630-632) θεώρησε πως μια ολοκληρωμένη μελέτη της ανθρώπινης κοινωνίας προϋποθέτει τη μελέτη του φυσικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο οι κοινωνίες αυτές παράγονται και αναπαράγονται, και τους τρόπους που αυτές επιλέγουν για να οικειοποιηθούν τους φυσικούς πόρους.

* Η έρευνα για τη συγγραφή της εργασίας αυτής πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος του Κέντρου Ερέυνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών με θέμα «Ο γάμος στους κτηνοτρόφους: στρατηγικές και σύμβολα». Μια πρώτη ανακοίνωση έγινε στο Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών (9-12 Σεπτεμβρίου 2000).

Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον συνάδελφο Λευτέρη Αλεξάκη για τις γόνιμες συζητήσεις που είχαμε και για τις καίριες παρατηρήσεις και υποδείξεις του γι' αυτή την εργασία. Επίσης ευχαριστώ τη συνάδελφο Ελένη Κοβάνη για τις πρώτες βιβλιογραφικές κατευθύνσεις στα ζητήματα της πολιτισμικής οικολογίας.



Ανάσσι
 34, ΟΜΗΝΙΣΙΟΥ ΣΤΡ.-.-
 GR-11528 ATHENS - GREECE

Από τις κοινωνικές θεωρίες ο μαρξισμός έδωσε έμφαση στη μελέτη της παραγωγής και αναπαραγωγής της υλικής βάσης της κοινωνίας καθώς και στη διαλεκτική σχέση που υφίσταται ανάμεσα στη φύση και στην ανθρώπινη κοινωνία, και άσκησε έμμεσα μεγάλη επιρροή στις νεότερες ανθρωπολογικές θεωρίες. Στην αμερικανική πολιτισμική ανθρωπολογία, η μελέτη του δίπολου φύση/πολιτισμός και η αλληλεπίδραση στη δημιουργία και τις αλλαγές του πολιτισμού και της κοινωνίας, οδήγησε στην ανάδειξη ενός ιδιαίτερου κλάδου της «πολιτισμικής οικολογίας» (Steward 1955) και τη δημιουργία θεωρητικών ρευμάτων στη δεκαετία του '60: του «πολιτισμικού (νεο)εξελικτισμού» (White 1959), του «πολιτισμικού υλισμού» (Harris 1980) και του «νεο-μαρξισμού» («νεο-εξελικτισμού») (Sahlins - Service 1960)¹. Αντίστοιχα η γαλλική ανθρωπολογική σχολή έδωσε σημαντικές μελέτες που αφορούν τη διαλεκτική σχέση της φύσης με τον πολιτισμό και τους τρόπους μετασχηματισμού των κοινωνιών μέσω της «κοινωνικοποίησης της φύσης» (Godelier 1979, 1984· Descola 1986)², και ιδιαίτερα στις κτηνοτροφικές κοινωνίες (Barrau - Bonte - Digard 1972· Bonte 1981α, 1981β).

Οι παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν εν συντομία, επηρέασαν και τη μελέτη εθνολογικών και κοινωνιολογικών ζητημάτων που αφορούν τη συγκρότηση και το μετασχηματισμό των αγροτικών και ποιμενικών κοινωνιών στον ελλαδικό χώρο (Sivignon 1992· Kayser - Pechoux - Sivignon 1989· Burgel 1988· Ψυχογιός - Καυταντζόγλου - Μανώλογλου - Μιχαλακοπούλου - Ναούμη - Παπαπέτρον 1987).

Ενταγμένες στα ανθρωπολογικά θεωρητικά ρεύματα της πολιτισμικής οικολογίας και του πολιτισμικού εξελικτισμού είναι οι μελέτες που εκπονήθηκαν στη δεκαετία του '70 με θέματα από τον ελληνικό χώρο και έδωσαν μια νέα προοπτική στη μελέτη της σχέσης του πολιτισμού με τη φύση (Gavriolidis 1976· A. Koster 1977· Forbes 1982).

Η μελέτη συγκρότησης και εξέλιξης των κτηνοτροφικών κοινωνιών αποτέλεσε αντικείμενο των κλασικών πλέον εθνογραφικών μονογραφιών

1. Στο έργο των Αμερικανών ανθρωπολόγων δίνεται έμφαση στον πρωταρχικό ρόλο των βιολογικών (οικολογικών) δεδομένων για τη δημιουργία των διαφόρων πολιτισμών. Ο πολιτισμός θεωρείται ως μηχανισμός προσαρμογής στο δεδομένο φυσικό περιβάλλον (Γκέφου-Μαδιανού 1999: 74-81, 103-108 και Keesing 1981: 143-172). Στις πολιτισμικές αυτές θεωρίες δόθηκε έμφαση στην έννοια της «προσαρμογής» η οποία αμφισβητήθηκε έντονα για το ντετερμινιστικό της περιεχόμενο. Οι ανθρωπολογικές αυτές θεωρίες, παρότι δέχτηκαν έντονη κριτική από τους σύγχρονους και μεταγενέστερους πολιτισμικούς ανθρωπολόγους, εντούτοις έθεσαν καιρία ζητήματα στο μέχρι σήμερα ανοιχτό διάλογο για τη σχέση φύσης - πολιτισμού.

2. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί εδώ το έργο του Claude Lévi-Strauss το οποίο στο σύνολό του σχεδόν ασχολείται με το δίπολο «φύση - πολιτισμός» μέσα από τη μελέτη και την ερμηνεία των μύθων, της συγγένειας, της διατροφής και των συμβόλων (Lévi-Strauss 1972, 1977, 1987).



2. Παλαιά στρούγκα στην κορυφή του όρους Πάστρα (φωτ. Ν. Νέξης).



3. Νεότερη στρούγκα έξω από το χωριό Πάνακτος

των Λουκόπουλου (1930), Χατζημηχάλη (1957), Campbell (1979), Du Boulay (1974), Καββαδίας (1991), αλλά και μιας σειράς νεότερων αξιολογών μελετών που πραγματεύονται γενικά ή ειδικά το θέμα της κτηνοτροφίας και της σχέσης με το φυσικό περιβάλλον (Ρόκου 1983· Ανθογαλίδου 1987· Ψυχογιός - Παπαπέτρον 1984· Νιτσιάκος 1985, 1995· Νιτσιάκος - Κασίμης 2000).

Θεωρώντας λοιπόν ότι οι κτηνοτροφικές κοινωνίες βρίσκονται σε άμεση εξάρτηση από το φυσικό περιβάλλον και διατηρούν ένα συνεχή, αμφίδρομο διάλογο με αυτό πάνω στο οποίο οικοδομείται μια αμφιμονοσήμαντη σχέση με συνεχείς αλληλεπιδράσεις, θα προσπαθήσουμε, στην παρούσα εργασία, να αναλύσουμε πώς πραγματώνεται αυτή η σχέση μέσα από το παράδειγμα της κτηνοτροφίας στις αρβανίτικες κοινότητες των Δερβενοχωρίων. Βασικοί άξονες της θεώρησής μας αυτής θα είναι το φυσικό περιβάλλον και οι ιστορικοί παράγοντες που συνέβαλαν στην εξέλιξη των κοινοτήτων αυτών, οι τρόποι που η συγκεκριμένη κοινωνία επιλέγει να χρησιμοποιήσει το φυσικό περιβάλλον προκειμένου να το καταστήσει ωφέλιμο προς αυτήν και οι στρατηγικές διαχείρισης της κτηνοτροφίας, που αποτελούσε και αποτελεί μέχρι σήμερα, σημαντική οικονομική δραστηριότητα.

Τα Δερβενοχώρια αποτελούν σήμερα οι εξής κοινότητες, οι οποίες έχουν συνενωθεί σε ένα δήμο, το Δήμο Δερβενοχωρίων: Πύλη (ή Δερβενοσάλεσι), Πάνακτος (ή Κακονισήρι), Πράσινο (ή Καβάσιλα), Στεφάνη (ή Κρόρα) και Δάφνη (ή Δαρμιάρι)³.

Το οροπέδιο των Σκούρτων (μέσο υψόμετρο 520 μ.), στην περιφέρεια του οποίου βρίσκονται οι κοινότητες αυτές, ορίζεται από τους ορεινούς όγκους της Πάρνηθας (ανατολικά), του Κιθαιρώνα (δυτικά) και της Πάστρας, η οποία αποτελεί φυσική προέκταση του Κιθαιρώνα. Η γεωλογική σύνθεση και των τριών είναι παρόμοια και αποτελείται κυρίως από ιζηματογενή πετρώματα σκληρού ασβεστόλιθου. Κατά την αρχαιότητα τα βουνά αυτά, όπως και τα άλλα της Αττικής, καλύπτονταν από πλούσια και ποικίλη χλωρίδα που προσέφερε άφθονη τροφή στα κοπάδια των αγών (Γκιόλιας 1989: 14-15). Το νερό, καθοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξη των αγροτικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων, είναι σπάνια στην περιοχή. Με εξαίρεση την Πάρνηθα, όπου υπάρχουν πολλές πηγές, στα βουνά Πάστρα και Κιθαιρώνα το νερό σπανίζει και δεν υπάρχουν παρά μόνο λίγες βρύσες στα χαμηλά μέρη (Νέζης 2002: 64, 98-99, 123).

Η φυσική θέση των κοινοτήτων αυτών στο ορεινό πέρασμα από την Αττική προς την Πελοπόννησο έπαιξε σημαντικό ρόλο και στην ιστορική εξέλιξή τους. Τα χωριά αυτά αναγνωρίστηκαν ως *δερβένια*⁴ και τους είχαν

3. Για την ετυμολογική ερμηνεία των ονομάτων βλ. Οικονόμου 2000: 158-159.

4. Για τη σχέση της κτηνοτροφίας με τα δερβένια βλ. Ρόκου 1983.

παραχωρηθεί σημαντικά προνόμια από τους Τούρκους. Τα προνόμια αυτά αφορούσαν τα εξής: οι Δερβενχωρίτες αναγνωρίζονταν ως κύριοι και ιδιοκτήτες της γης και των δασών τα οποία ήδη εκμεταλλεύονταν, είχαν το δικαίωμα της αυτοδιοίκησης στην περιοχή τους, καθώς επίσης μπορούσαν να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν ομάδες από ντόπιους ενόπλους (Τσεβάζ 1928: Β' 140-143· Μπίρης 1960: 214-218).

Τα χωριά αυτά λέγονταν και Ελευθεροχώρια εξαιτίας της αυτονομίας τους, αργότερα όμως ονομάστηκαν και «Καμένα χωριά», όπως είναι μέχρι σήμερα γνωστά, λόγω της σχεδόν ολοσχερούς καταστροφής που υπέστησαν το 1943 από τους Γερμανούς κατακτητές εξαιτίας της σθεναρής αντίστασης που προέβαλαν.

Όταν ο άγνωστος συγγραφέας γράφει το 1796 για τα Δερβενχώρια και τα προνόμιά τους κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας δεν αναφέρεται ονομαστικά στα γνωστά μας σήμερα Δερβενχώρια. Ο γνώστης όμως της γεωγραφίας της περιοχής με ασφάλεια μπορεί να υποθέσει ότι συμπεριλαμβάνονται και αυτά. Άλλωστε τα στοιχεία και οι πληροφορίες που παρέχει ταιριάζουν απόλυτα με την εικόνα που έχουμε μέχρι σήμερα για τα χωριά αυτά. «Αυτοί ήταν οκνηροί το πρότερον εις την γεωργίαν, πάρεξ έζουν βόσκοντες γίδια μερικοί και άλλοι ξυλοφόροι των ξύλων της φωτίας, να φέρουν εις Κόρινθον, εις Αθήναν και Θήβαν, και εσύναζαν και το ρετζίνι των πεύκων» (Ασδραχάς 1988: 174-175). Σήμερα η κτηνοτροφία αποτελεί τη μόνη πρωτογενή παραγωγική δραστηριότητα που συνεχίζεται με ιδιαίτερο οικονομικό ενδιαφέρον.

Το φυσικό περιβάλλον σε συνδυασμό με τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες και τις επερχόμενες ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων. Το ομαλό ανάγλυφο της περιοχής και η χαμηλή, θαμνώδης βλάστηση προσφέρονται, για την ανάπτυξη μιας κτηνοτροφίας όπου εκτρέφονται κυρίως μονοειδή κοπάδια αιγών και μικτά κοπάδια αιγοπροβάτων⁵. Όσες κοινότητες (π.χ. η Πύλη) είχαν πρόσβαση στον κάμπο εξέτρεφαν και αμιγή κοπάδια προβάτων. Σύμφωνα πάντως με προφορικές μαρτυρίες, στα Δερβενχώρια προπολεμικά εκτρέφονταν συνολικά περίπου 20.000 ζώα, από τα οποία τα 2/3 ήταν αίγες και το 1/3 πρόβατα⁶. Η κτηνοτροφία είχε παλαιότερα χα-

5. Παλαιότερα εκτρέφονταν και λίγα βοοειδή (2-3 κοπάδια) που κάλυπταν τις τοπικές ανάγκες. Σήμερα η εκτροφή των βοοειδών είναι έντοαβλη και παραμένει περιορισμένη.

6. Σύμφωνα με τη γεωργοκτηνοτροφική απογραφή του 1911 εκτρέφονταν 3050 πρόβατα και 7710 αίγες που αντιστοιχούσαν σε 1851 κατοίκους (αναλογία: 4 αίγες, 2 πρόβατα ή 6 αιγοπρόβατα ανά κάτοικο). Τα στοιχεία που παρατίθενται από τη γεωργοκτηνοτροφική απογραφή του 1991 αναφέρουν ότι ο συνολικός αριθμός των αιγών ήταν 17.411 και των προβάτων 8.302 (σε σύνολο πληθυσμού 2.464 κατοίκων) που αντιστοιχούσαν σε 127 κτηνοτροφικές μονάδες (αναλογία: 7 αίγες, 3 πρόβατα ή 10 αιγοπρόβατα ανά κάτοικο) (πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής γεωργίας και κτηνοτροφίας, 17 Μαρτίου 1991).

ρακτήρα εντατικής εκμετάλλευσης⁷, ο οποίος στηριζόταν στην καθολική χρήση όλων των διαθέσιμων κοντινών βοσκότοπων καθώς και της δασικής και αγροτικής γης, όταν η τελευταία απελευθερωνόταν από τις καλλιέργειες κατά τη θερινή περίοδο.

Οι βοσκότοποι εκτείνονται στα ορεινά, γύρω από τον τόπο της μόνιμης διαμονής, σε απόσταση όχι μεγαλύτερη από 5-10 χλμ. και η υψομετρική τους διαφορά κυμαίνεται ανάμεσα στα 300 και 1000 μ. Τόσο τα χειμερινά όσο και τα θερινά βοσκότοπα βρίσκονται μέσα στα όρια των ΔερβENOΧωριών ή σε όμορες κοινότητες (Ασπρόπυργος, Οινόη, Δάφνη, Ερυθραί, Αγ. Θωμάς, Κλειδί, Ασωπία, Καλλιθέα)⁸.

Οι μελετητές των ποιμενικών κοινωνιών έχουν διακρίνει τρεις τύπους κτηνοτροφίας: το νομαδισμό, τον ημινομαδισμό και τη μεταβατική κτηνοτροφία (Ψυχογιός - Παπαπέτρον 1984: 4-8· Derriau 1987: 18-24· Αλεξιάκης 2002β). Η κτηνοτροφία των ΔερβENOΧωριτών ανήκει στην τρίτη κατηγορία, γιατί τα κοπάδια, έχοντας ως βάση τον τόπο μόνιμης διαμονής των κτηνοτρόφων, μετακινούνται το χειμώνα προς τα πεδινά μέρη (χειμαδιά) και το καλοκαίρι προς τα γύρω ορεινά (θερινά) ή στον κάμπο μετά το θερισμό. Σήμερα, με τις αλλαγές που έχουν επέλθει, η κτηνοτροφία αυτού του τύπου χαρακτηρίζεται ως εδραία και τα κοπάδια παραμένουν σταβλισμένα κατά το μεγαλύτερο μέρος του έτους και τρέφονται με έτοιμες ζωοτροφές.

Η «κοινωνικοποίηση» του φυσικού περιβάλλοντος

Η επιβίωση και η αναπαραγωγή των κοινωνιών που μελετάμε εξαρτάται, όπως ισχύει άλλωστε και για όλες τις κοινωνίες, σε σημαντικό βαθμό από τη μορφή και τους τρόπους οικειοποίησης των πόρων του φυσικού περιβάλλοντος. Στην περίπτωση της κτηνοτροφίας, η οποία – όπως θα δούμε στη συνέχεια – παλαιότερα εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από το φυσικό πε-

7. Ο τρόπος με τον οποίο γινόταν η αναζήτηση τροφής για τα κοπάδια καθόρισε και τον τύπο της κτηνοτροφίας: η *εκτατική* κτηνοτροφία (νομαδισμός ή ημινομαδισμός), όπου τα κοπάδια οδηγούνται σε απομακρυσμένους βοσκότοπους (στα ορεινά ή στα πεδινά) προκειμένου να εξασφαλίσουν την τροφή τους, και η *εντατική* κτηνοτροφία (χωρική ή εδραία), η οποία στηρίζεται στην υπερεκμετάλλευση των κοντινών βοσκότοπων (Γκιόλιας 1989: 48-49· Bonte 1991: 561-2· Brisebarre 1991: 225-227· Ravis-Giordani 1975: 285).

8. Ως παλαιότεροι οικισμοί (Τσεβάς 1928: Β' 140) αναφέρονται οι: Τσουγκαράτι, Καφροσπήτι και Μαζαρέκα τα οποία σήμερα χρησιμοποιούνται ως βοσκότοποι με κάποιες κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις. Αγροτοκτηνοτροφικός οικισμός είναι μέχρι σήμερα και η Δαφνούλα (αφβ. Ραμπντόσα) που ανήκει στην Πύλη. Σε περιοχή βορειοανατολικά του σημερινού οικισμού, την οποία οι ντόπιοι ονομάζουν Παλιοραμπντόσα, υπάρχουν πολλά ερείπια σπιτιών και ποιμενικών εγκαταστάσεων που εγκαταλείφθηκαν σταδιακά μετά το

ριβάλλον και τις κλιματολογικές συνθήκες, πρώτιστη σημασία είχαν η φύση και τα ζώα. Ο συνδυασμός των δύο αυτών παραγόντων οδηγεί στη δημιουργία μιας παραγωγικής δραστηριότητας, η οποία διαμεσολαβείται από τον άνθρωπο και κατ' επέκταση από την κτηνοτροφική κοινότητα.

Την προσπάθεια της ιδιοποίησης του φυσικού περιβάλλοντος μπορούμε να την αναγνώσουμε στο δομημένο περιβάλλον που αφορά τις επαγγελματικές δραστηριότητες. Οι φυσικές πηγές νερού αποτέλεσαν τα σημεία γύρω από τα οποία αναπτύχθηκαν οι ποιμενικές εγκαταστάσεις. Τέτοιες πηγές είναι τα πηγάδια, κοινοτικά ή ιδιόκτητα, ο Ασωπός ποταμός (πριν στερέψει) και, τελευταία, ο ποταμός Μόρνος που υδροδοτεί την πρωτεύουσα. Το νερό, λόγω της ανεπάρκειάς του, κατά το παρελθόν αποτέλεσε συχνά αιτία σύγκρουσης ανάμεσα στους κτηνοτρόφους. Σήμερα, με την υποστήριξη της τοπικής αρχής, έχουν κατασκευασθεί δεξαμενές και ποτίστρες τις οποίες τροφοδοτούν με νερό (δίκτυο, βυτία) και προορίζονται για κοινή χρήση από όλα τα κοπάδια της περιοχής.

Βασικό κριτήριο για την επιλογή του τόπου εγκατάστασης ήταν το μέρος να είναι φυσικά προστατευμένο και προσηλιακό. Τα τελευταία χρόνια επιδιώκεται οι ποιμενικές εγκαταστάσεις να βρίσκονται κοντά στο χωριό και να είναι προσιτές με αμαξιτό δρόμο. Οι ποιμενικές αυτές εγκαταστάσεις ήταν ιδιόκτητες και κατασκευάζονταν σε ιδιωτικούς χώρους. Συχνά όμως ενώ η εγκατάσταση είναι ιδιωτική, η γη ανήκει στην κοινότητα. Αυτή η πρακτική έχει οδηγήσει σήμερα τους κτηνοτρόφους να διεκδικούν την αναγνώριση της ιδιοκτησίας της γης.

Συνήθως τα περισσότερα λιβάδια (*λοιβέτ*) ήταν κοινοτικά και χρησιμοποιούνταν από όλα τα κοπάδια. Η κοινοτική αρχή καθόριζε το αντίτιμο χρήσης της χορτονομής με ορισμένη τιμή για κάθε κεφάλι ζώου (Ψυχογιός 1994: 247-249, 289-294). Η ενοικίαση της χορτονομής στους ιδιόκτητους βοσκότοπους και η χρήση της καλαμιάς των θερισμένων χωραφιών στον κάμπο γινόταν με πληρωμή σε είδος (τυρί, μαλλί, βούτυρο) και σπανιότερα σε χρήμα, όταν η ενοικίαση γινόταν κατ' αποκοπή.

Η προσπάθεια «οικειοποίησης» των φυσικών πόρων και η αξιοποίησή τους επ' ωφελεία της κτηνοτροφικής κοινότητας οδήγησε στην υιοθέτηση ποικίλων στρατηγικών και πρακτικών. Αυτές αφορούσαν την επέκταση και εξεύρεση νέων βοσκότοπων, την εξέλιξη των τεχνικών και του εργαλειακού εξοπλισμού, την ποιοτική αναβάθμιση της εκτροφής του κοπαδιού (εγκαταστάσεις, ιατρική πρόληψη και περίθαλψη), την καλλιέργεια ζωοτροφών, τη βελτίωση της ράτσας των ζώων κ.ά.

Πριν τη γενικευμένη χρήση των έτοιμων ζωοτροφών οι κτηνοτρόφοι, προκειμένου να εξασφαλίσουν όσο το δυνατόν επαρκή τροφή για τα κοπάδια, τα οδηγούσαν σε βοσκή και τις νυχτερινές ώρες («έκαναν σάκρο», όπως έλεγαν). Επίσης η προσθήκη συμπληρωματικού αλατιού στην τροφή των ζώων ήταν, και εξακολουθεί να είναι μέχρι σήμερα, από τις βασικές

φροντίδες των κτηνοτρόφων. Παλαιότερα είχαν μεγάλες, πλατιές πέτρες (ντρασογκούρι) στις οποίες σκόρπιζαν αλάτι 1-2 φορές την εβδομάδα, ενώ σήμερα το προσθέτουν στην τροφή (Λουκόπουλος 1930: 133).

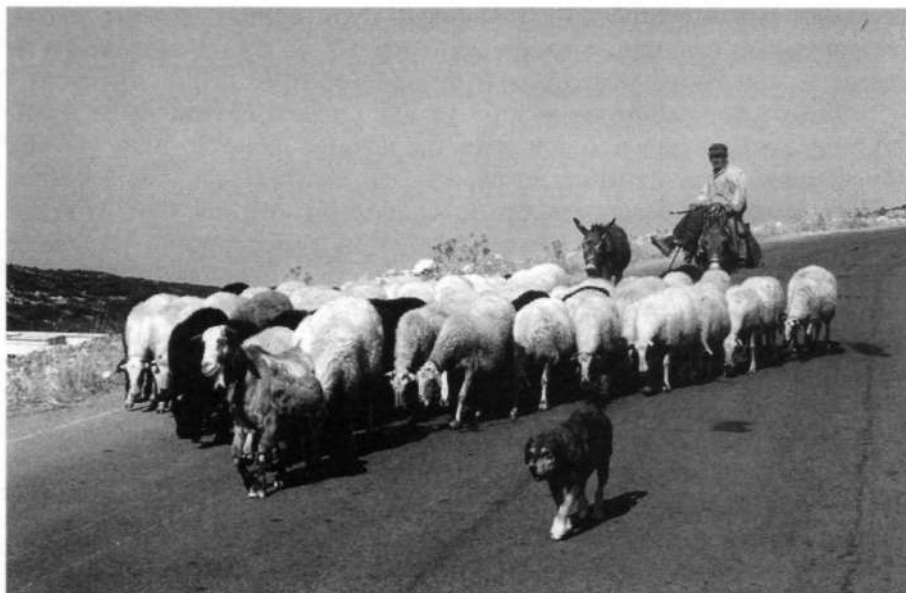
Στόχος των κτηνοτρόφων ήταν να μην απομακρύνονται με τα κοπάδια τους πολύ μακριά από τον τόπο της μόνιμης διαμονής τους, γεγονός που οδηγούσε στην εντατική χρήση, την υπερεκμετάλλευση των βοσκότοπων, τη διεκδίκηση άλλων και την προσπάθεια δημιουργίας νέων. Η εφαρμογή των πρακτικών αυτών συχνά οδηγούσε σε βίαιες ενδοεπαγγελματικές συγκρούσεις που εκδηλώνονταν με ζωοκλοπές και έφταναν μέχρι το κάψιμο των μαντριών και την αφαίρεση ζωής, που σε σπανιότερες περιπτώσεις παλαιότερα έπαιρνε το χαρακτήρα συνεχιζόμενης αντεκδίκησης (βεντέας). Μερικές φορές τα βοσκοτόπια γίνονταν αντικείμενο διεκδίκησης και από άλλους κτηνοτρόφους, κυρίως Σαρακατσάνους, που η προφορική παράδοση θέλει να βόσκουν τα κοπάδια τους για κάποια διαστήματα στην περιοχή (σκόιν Βλέιτ = ήρθαν οι Βλάχοι), προερχόμενοι από την Ευρυτανία, τη Φθιώτιδα και τη Βοιωτία⁹.

Η δημιουργία νέων βοσκότοπων γινόταν με το κάψιμο (ρόγγισμα) των εκτάσεων, οι οποίες στη συνέχεια μετατρέπονταν σε βοσκότοπους. Η πρακτική αυτή γινόταν εις βάρος των άλλων παραγωγικών δραστηριοτήτων, ιδιαίτερα της δασικής εκμετάλλευσης. Η δασική γη αποτελούσε αντικείμενο έντονης διεκδίκησης ανάμεσα στους κτηνοτρόφους και τους δασοκαλλιεργητές (κυρίως ρητινοσυλλογείς), ενώ σήμερα μονοπωλείται από τους πρώτους λόγω της οριστικής εγκατάλειψης της δασοεκμετάλλευσης.

Η εποχιακή μετακίνηση των κοπαδιών στα θερινά βοσκοτόπια από τον Απρίλιο έως τον Οκτώβριο, και στα χειμερινά από τον Οκτώβριο έως τον Απρίλιο οδηγούσε τα κοπάδια σε μια συνεχή, σταθερή πορεία, σε ακτίνα 5-10 χλμ. γύρω από τους οικισμούς. Κατά τη θερινή περίοδο, κυρίως τα κοπάδια των προβάτων, κατέβαιναν στον κάμπο και έβοσκαν στις καλαμιές ή τα ακαλλιέργητα χωράφια. Πριν την εντατικοποίηση και την εκμηχάνιση της γεωργίας, όταν ακόμα εφαρμοζόταν το σύστημα της αγρανάπαυσης (δηλ. ένα έτος καλλιέργεια - ένα έτος αγρανάπαυση), η εκτροφή των κοπαδιών ήταν συνεχής στον κάμπο¹⁰. Ως μίσθωμα για τη βοσκή πλήρωναν κατ' αποκοπή σε είδος (τυρί, μαλλί) για όλη τη θερινή περίοδο και λίπαιναν τα

9. Επώνυμα Σαρακατσάνων που αναφέρει η Α. Χατζημυχάλη (1957: 12-25, παράρτημα πινάκων) συναντάμε και στα Δερβενοχώρια καθώς και στις γειτονικές κοινότητες (Καλλιέργης 2000: 717-723).

10. Στον κάμπο εφαρμοζόταν και το σύστημα της διεισποράς κατά το οποίο καλλιεργούνταν εναλλακτικά δημητριακά και ψυχανθή (όσπρια) που προσέφεραν ένα πρώτο όργωμα στα χωράφια γιατί κατά τη συγκομιδή τους εκριζώνονταν και εμπλούτιζαν το χώμα με το απαραίτητο άζωτο. Κατά το σύστημα της τριετούς αμειψιποράς τα χωράφια έμεναν ακαλλιέργητα (αγρανάπαυση) για ένα έτος ακόμη.



4. Κοπάδι στο δρόμο για τα βοσκοτόπια.

χωράφια, όταν δεν ήταν ακόμα σε ευρεία χρήση τα χημικά λιπάσματα, κλείνοντας έτσι, κατά κάποιο τρόπο, την οικολογική αλυσίδα.

Η μορφή του οικισμένου χώρου, όπως διαγράφεται στις λιγότερο αναπτυγμένες κοινότητες, το Πράσινο και την Πάνακτο που διατηρούν μέχρι σήμερα σαφή στοιχεία από την παλαιότερη δομή και την οργάνωση του χώρου (Οικονόμου 2000: 153), καθώς και η εικόνα των σημερινών χωριών μάς οδηγούν στη διατύπωση ορισμένων υποθέσεων, οι οποίες απομένει να επιβεβαιωθούν¹¹.

Ποιμενικές εγκαταστάσεις, στρούγγες και μαντριά, παλιά και νεότερα, είναι διάσπαρτα σε όλο τον περιβάλλοντα χώρο. Οι θερινές εγκαταστάσεις, οι στρούγγες, είναι κατασκευασμένες σε πεταλόσχημη συνήθως μορφή και από υλικά που εύκολα βρίσκονται στο κοντινό περιβάλλον (πέτρες, κλαδιά, ξύλα, καλάμια). Αυτές διαθέτουν διακριτούς χώρους για το στάβλισμα των ζώων και τη διαμονή των ανθρώπων. Η καλύβα, που προοριζόταν για τον

11. Η παρουσία των προαναφερθέντων εγκαταλεημένων οικισμών (Τσουγκαράτι, Καρροσπίτι, Μαζαρέκα, Παλιοραμντώσα) σε συνδυασμό με τη σημερινή εικόνα των χωριών που απέχουν μεταξύ τους 2-5 χλμ., μας οδηγεί στην υπόθεση ότι πρόκειται πιθανώς για κατοίνες, οι οποίες στη συνέχεια είτε εγκαταλείφθηκαν είτε εξελίχθηκαν σε χωριά. Βλ. σχετικά Kaser 2000: 109· Αλεξάκης 2002α: 354, 366-372· 2002β.

κτηνοτρόφο και την οικογένειά του, είχε σχήμα παραλληλόγραμμο και ήταν φτιαγμένη από ξερολιθιά, ενώ στη δίροιχτη στέγη είχε καλάμια, κλαριά και χόρτα (Λουκόπουλος 1930: 24-31)¹². Ο οικιακός εξοπλισμός ήταν πολύ λιτός και αποτελείτο από τα πλέον βασικά αντικείμενα, π.χ. μαγειρικά σκεύη, χοντρά σκεπάσματα και αυτοσχέδια έπιπλα¹³.

Οι χειμερινές εγκαταστάσεις, τα μαντριά (*βαθερά*)¹⁴, ήταν πιο επιμελημένες στην κατασκευή τους. Ο χώρος που προορίζεται για τα ζώα (*κιάσι, τσαρδάκι*) ήταν κατασκευασμένος με πέτρες και κλαδιά και στα νεότερα χρόνια μετσιμεντόλιθους και τούβλα και σκεπάζεται με λαμαρίνες. Χωριστά σταβλίζονται τα *γαλάρια* από τα *μινιάρια*, δηλ. τα δίδυμα, και τα τραγιά από τα πρόβατα. Η καλύβα, κατασκευασμένη και αυτή από πέτρες και κλαδιά, στέγαζε τους ανθρώπους και στο κάτω μέρος (*φούντι*) τα οικίστα ζώα. Στα μαντριά έστηναν παλαιότερα και μια πρόχειρη εγκατάσταση για να τυροκομούν το γάλα. Για την παρασκευή του τυριού (*φέτας*) και της μυζήθρας ασχολούνταν τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες.

Οι ποιμενικές εγκαταστάσεις καθιστούν αναγνωρίσιμο το «κοινωνικοποιημένο» φυσικό περιβάλλον, εγγράφουν σε αυτό την ανθρώπινη παρουσία, η οποία υποδηλώνεται και με την υιοθέτηση των σχετικών τοπωνυμίων (η *στρούγκα* του Λίγγου, το μαντρί του Πέπλα, το μαντρί του Χαριστο-Μπαμπάτσι κτλ.).

Τα μονοπάτια και οι «κατσικόδρομοι» που οδηγούσαν στα μαντριά

12. Αναφέρθηκε ότι στα μαντριά κατασκεύαζαν στρογγυλές καλύβες των οποίων η σκεπή κατέληγε σε οξεία κορυφή, την *κατσούλα* (Χατζιμυχάλη 1957: 183-206). Αξίζει να σημειωθεί ότι στο γειτονικό κάμπο των Ερυθρών υπάρχει περιοχή Κατσούλα η οποία μέχρι σήμερα χρησιμοποιείται ως ποιμενικός καταυλισμός.

13. Τη ζωή στη στρούγκα μας περιγράφει η Ειρήνη Κ. από την Πύλη: «Το αλεύρι, το ψομί κρεμασμένο... Είχαμε *τραβτζίκου* τότε από πρόβατο αργασμένο, το ρίχνανε στο πουρνάρι, ξόνανε το πουρνάρι, το βάζανε στο νερό... Ξύνανε αυτό το πράμα, το ξυρίζανε από τα μαλλιά που είχε το πρόβατο και το βάζανε μέσα εκεί και το λέγαμε *τραβτζίκου* και το κράταγε το ψομί δέκα μήνες έτσι! [Και είχαμε και το] φυλάκι, το λέγαμε αυτό *Χαίντε σαλ φυλάκι* με λιν [Πήγαινε να φέρεις το φυλάκι με τις ελιές]. Ήταν δεμένο από πάνω, βγάζαμε από τα ποδαράκια ελιές και τ' αμέγαμε έτσι και βγαίνανε... Στρώναμε χάρμο. Αρκετό όσο να κοιμόμασταν... Όταν ήτανε καλός καιρός είχανε τις κάπες και κοιμόντουσαν έξω γι' αυτό είχανε τις κάπες, τις αγκλίτσες. Οι τσοπαναράιοι πάντα κοιμόντουσαν στα πράματα. Τώρα δεν κοιμώνται... Ήταν πραγματικοί τσοπαναράιοι. Τώρα δεν υπάρχουν πραγματικοί τσοπαναράιοι, είμαστε τσατατσούληδες όλοι. Λίγα πρόβατα να τα ταΐζουμε μέσα, να μην τα βγάζουμε. Πριν δεν τα ταΐζαμε μέσα τα πρόβατα. Τα ταΐζανε έξω» (ΚΕΕΛ, αρ. χειρογράφου 4645/1998, Α. Οικονόμου).

14. Για τα μαντριά αναφέρθηκε και ο όρος «κατούντι», ο οποίος παραπέμπει στις κτηνοτροφικές κατοίνες, αλλά δεν κατορθώσαμε να διασταυρώσουμε την πληροφορία αυτή. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι οι κάτοικοι των χωριών, που στην πλειοψηφία τους είναι Αρβανίτες, χρησιμοποιούν τη λέξη «κατούντι» για να αναφερθούν στο χωριό.

έχουν μετατραπεί σήμερα σε βατούς χωματόδρομους και κάνουν ευκολότερη την πρόσβαση με τα αυτοκίνητα. Ένα αξιόλογο, όλο και διευρυνόμενο δίκτυο αμαξιτών δρόμων αυλακώνει το ανάγλυφο της περιοχής καθιστώντας εύκολη και σύντομη την επικοινωνία με τις γειτονικές κοινότητες και τα αστικά κέντρα (Θήβα, Ελευσίνα, Αιγάλεω, Ασπρόπυργος, Αθήνα).

Οι ανθρώπινες επεμβάσεις όμως δεν περιορίζονται μόνο στο φυσικό περιβάλλον. Αφορούν βασικά το ζωικό κεφάλαιο «το οποίο αποτελεί και το πραγματικό αντικείμενο οικειοποίησης και αναπαραγωγής» των κτηνοτροφικών κοινωνιών (Ανθογαλίδου 1987: 51-52). Οι επεμβάσεις αυτές αφορούν τη βελτίωση των ζώων με διασταυρώσεις και τεχνητή αναπαραγωγή, την παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, τη βελτίωση και την αύξηση της τροφής, κυρίως με την εξασφάλιση έτοιμων ζωοτροφών (Βελιώτη 1993: 23-44· Bagrau - Bonte - Digard 1973: 9-11). Αποτέλεσμα των επεμβάσεων αυτών είναι η εξασφάλιση καλύτερης υγείας των ζώων και η αντίστοιχη αύξηση (ποιοτικά και ποσοτικά) των παραγόμενων προϊόντων.

Τα τελευταία χρόνια η κτηνοτροφία των αιγοπροβάτων είναι προσανατολισμένη κυρίως στην παραγωγή κρέατος με την επίτευξη διπλής αναπαραγωγής κατ' έτος (πριν τα Χριστούγεννα και πριν το Πάσχα), η οποία είναι συνέπεια της βελτίωσης των συνθηκών διατροφής του κοπαδιού. Η τυροκόμηση του γάλακτος γίνεται από τους κτηνοτρόφους για την κάλυψη ιδίων αναγκών και ένα μικρό τμήμα μόνο πωλείται μέσω του δικτύου των φιλικών και συγγενειακών σχέσεων, ενώ το υπόλοιπο διοχετεύεται προς τις βιοτεχνικές τυροκομικές μονάδες.

Στρατηγικές διαχείρισης του κοπαδιού

Η κτηνοτροφία, στην περιοχή που μελετάμε, στηρίζεται κυρίως στην οικιακή ομάδα, στο πλαίσιο της οποίας γίνονται όλες οι εργασίες για την εκτροφή του κοπαδιού και την παραγωγή και εμπορία των προϊόντων μέσα από έναν καταμερισμό εργασίας κατά φύλο και ηλικία (Godelier 1979: 23-25· Νιτσιάκος 1995: 37-78). Τα αρσενικά ενήλικα μέλη ασχολούνται με όλες τις εργασίες του κοπαδιού τόσο στην εκτροφή όσο και στη διαχείριση των βοσκότοπων και την προώθηση των παραγόμενων προϊόντων¹⁵. Οι γυναίκες ασχολούνται με το άρμεγμα («βαράνε στρούγκα», δηλ. οδηγούν τα ζώα για άρμεγμα), με το πήξιμο του τυριού αλλά και τη βοσκή και το πότισμα του

15. Σύμβολο της αδιαφιλονίκητης εξουσίας του αρχηγού του κοπαδιού, αλλά και βασικό εργαλείο αποτελεί η πομενική ράβδος η οποία φέρει πολλές φορές συμβολικά σκαλισμάτα στο επάνω τμήμα της. Ανάλογα με το αν ο τσοπάνης έχει πρόβατα (προβάταρης) ή γίδια (γιδάρης) έχει γκλίτσα ή στοροβάδα (μαγκούρα). Βλ. και Λουκόπουλος 1930: 14-24.

κοπαδιού. Συμμετέχουν στον κύκλο των ζώων και ασχολούνται αποκλειστικά με την επεξεργασία του μαλλιού και την ύφανση όλων των οικιακών υφαντών. Η πλήρης σχεδόν απασχόληση των γυναικών στις εργασίες του κοπαδιού, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στις «αμιγείς» κτηνοτροφικές κοινωνίες (Σαρακατσάνοι, Βλάχοι) υποδηλώνει ότι στις αρβανίτικες αυτές κοινωνίες η κτηνοτροφία θεωρείται «οικόσιτη», με συμπληρωματικό χαρακτήρα ως προς τις άλλες οικονομικές δραστηριότητες.

Τα παιδιά από την ηλικία των 7-8 χρόνων απασχολούνται με το φύλλαγμα του κοπαδιού και το οδηγούν για άρμεγμα. Από την ηλικία των 16-17 χρόνων ασχολούνται με όλες τις «αντρικές» δουλειές του κοπαδιού.

Η οικιακή ομάδα, που αποτελούσε κατά το παρελθόν, αλλά και μέχρι σήμερα, τη βασική παραγωγική μονάδα, περνάει από διάφορες φάσεις εξέλιξης, σύνθεσης και ανάπτυξης. Οι βασικοί τύποι που συναντάμε από τα τέλη του 19ου αιώνα έως σήμερα είναι διευρυμένη πολυπυρηνική οικογένεια με οριζόντια ανάπτυξη κυρίως, η οποία περιλάμβανε και του γέρους γονείς, η πυρηνική οικογένεια η οποία κυριαρχεί μέχρι σήμερα και η οικογένεια-κορμός που ήταν κατά κανόνα η οικογένεια του τελευταίου αρσενικού παιδιού με τους γέρους γονείς (Οικονόμου 2000: 154-156).

Το μέγεθος του κοπαδιού βρισκόταν σε συνάρτηση με την προσφορά εργατικών χεριών στα πλαίσια της οικιακής ομάδας. Ένας μέσος όρος κοπαδιού (*κοπέ*) για κάθε κτηνοτροφική οικιακή ομάδα ήταν περίπου 150-200 πρόβατα και 200-400 γίδια, για τη διαχείριση του οποίου χρειάζονται απαραίτητα δύο-τρία άτομα (πβ. Glatzer - Casimir 1983: 317)¹⁶.

Το κοπάδι έχει τη δική του αυστηρή, εσωτερική οργάνωση: τα τραγιά (*κεσέμια*) είναι οι αρχηγοί που οδηγούν το κοπάδι, τα σκυλιά (τσοπανόσκυλα) αναδεικνύονται σε άγρυπνους φύλακες και τα μεταφορικά ζώα αποτελούν τους απαραίτητους αχθοφόρους στις μετακινήσεις του κοπαδιού.

Μέσω της τεχνογνωσίας και του τεχνικού εξοπλισμού καταφέρνουν οι κτηνοτροφικές κοινωνίες να «οικειοποιούνται» τη φύση και να αλλάζουν ό,τι μπορούν προς όφελός τους. Με μια πρώτη ματιά ο εργαλειικός εξοπλισμός και οι τεχνικές που εφαρμόζονται για την εκτροφή του κοπαδιού δείχνουν ότι βρίσκονται σ' ένα απλοϊκό, αρχαϊκό στάδιο. Όμως προσεκτικότερη μελέτη των διαδικαστικών αλυσίδων¹⁷ που αφορούν την εκτροφή

16. Η Claudia Chang (1993: 694-695) σημειώνει ότι στα βλαχοχώρια της Πίνδου τα μετακινούμενα κοπάδια είναι μεγαλύτερα (100 ζώα και πάνω) από αυτά που μένουν στο χωριό (50 ζώα και κάτω).

17. Η διαδικαστική αλυσίδα (*chaine operateire*) είναι ένα μεθοδολογικό εργαλείο που αναπτύχθηκε από τη γαλλική ανθρωπολογική σχολή (Lemonnier 1976· Cresswell 1996· Balfet 1991) για τη μελέτη του υλικού πολιτισμού. Με τη διαδικαστική αλυσίδα αναλύεται η τεχνική (και κοινωνική) διαδικασία παραγωγής ενός αντικειμένου από την πρώτη ύλη μέχρι το τελικό στάδιο κατασκευής του.



5. Εσωτερικό στρούγγας,
με τις διχάλες για το κού-
ρεμα των αιγών.



6. Παλαιά καλύβα,
σε μαντρί.

των ζώων, την παραγωγή και επεξεργασία των κτηνοτροφικών προϊόντων, αποκαλύπτει την πολυπλοκότητά τους. Ο κτηνοτρόφος αναδεικνύεται σε έναν ειδικό με ευρύ πεδίο γνώσεων που αφορούν την τοπογραφία της περιοχής, τη γλωρίδα, τις κλιματολογικές αλλαγές, τη θεραπεία των ασθενειών και των τραυματισμών, και γενικότερα τη φυσιολογία των ζώων.

Παλαιότερα, στην άβθοδο προς τα χειμαδιά, ολόκληρη η οικογένεια μετακινούνταν και ασχολούνταν με τις εργασίες του κοπαδιού. Το ξεκαλοκαίριασμα, που γινόταν σε κοντινές στο χωριό περιοχές, και οι δουλειές στο κοπάδι λιγότευαν, η οικιακή ομάδα διέμενε στο χωριό και τα μέλη της απασχολούνταν σε άλλες εργασίες (οι άντρες στη ρητινοσυλλογή, οι γυναίκες στο θέρος).

Για τη διαχείριση του κοπαδιού δεν επαρκούσε πολλές φορές η προσφερόμενη εργατική δύναμη από την οικιακή ομάδα. Έκτακτες ανάγκες, όπως εγκυμοσύνη, φροντίδα μικρών παιδιών, αρρώστια, θάνατος αλλά και εργασίες στο κοπάδι όπως κούρος¹⁸, γαλακτοφορία, αναπαραγωγή απαιτούσαν περισσότερα εργατικά χέρια. Πεδίο αναζήτησης τέτοιων εργατικών χεριών αποτελούν οι ευρύτερες συγγενειακές ομάδες, οι κουμπαριές, οι φιλικές σχέσεις που δημιουργούν ένα ευρύτερο δίκτυο πελατειακών σχέσεων (Campbell 1979: 217-238· Friedl 1962: 72-73· Νιτσιάκος 1990: 121-130). Η αλληλοβοήθεια (ντο ντίχιμ¹⁹) και τα δανεικά (τ'χούα) αποτελούν μέχρι σήμερα τις πιο συνηθισμένες πρακτικές που διακρίνονται για τη σύντομη διάρκεια και την περιοδικότητά τους. Οι πρακτικές αυτές συνείχαν τον κοινωνικό δεσμό ανάμεσα στους κατοίκους μιας κοινότητας, εξομούναν τις διαφορές και συνέβαλαν στην αναπαραγωγή της κοινωνίας.

Οι τσέλιγκες (μεγαλοτσοπάνηδες), που ήσαν ελάχιστοι σε κάθε κοινότητα και τύγγαναν μεγάλης υπόληψης, είχαν μεγάλα κοπάδια (ρόπι ή κόπι ι μαδ²⁰) των 700-1000 ζώων και χρησιμοποιούσαν έμμισθους βοσκούς. Συνηθισμένη πρακτική σε μεγάλα κοπάδια, σε έκτακτες περιπτώσεις, αλλά και όταν μειώθηκαν τα εργατικά χέρια με την πυρηνικοποίηση της οικογένειας και τη μείωση του μεγέθους της, ήταν η χρησιμοποίηση έμμισθου βοηθού (κοπίλι). Ο βοηθός αυτός ήταν συνήθως ένα αγόρι 14-15 χρόνων που προερχόταν είτε από την ίδια την κοινότητα είτε από μακρινά μέρη (Θεσσαλία, Μακεδονία) και αναλάμβανε τη φύλαξη του κοπαδιού¹⁹. Εκτός από τη δια-

18. Τον Απρίλη συνήθως κάνουν το πρώτο κούρεμα: ανοίγουν (ι χάπιν), δηλ. αφαιρούν τα μαλλιά από την κοιλιά και τα πόδια και τον Μάιο-Ιούνιο κάνουν το κανονικό κούρεμα με δανεική εργασία (ντο κέτιν χούα). Για να κουρέψουν τα γίδια, επειδή είναι άγρια, τα έδεναν από το κεφάλι σε ένα διχαλωτό ξύλο, τη φούρκα. Από εκεί προήλθε και η παροιμιώδης φράση «Σ' έβαλε στη φούρκα» που σημαίνει ότι σε έχει δεμένο και θα σε εκμεταλλευτεί.

19. «Ο Αρίστος ο Κώνστας είχε πρόβατα. Είχε διακόσια, τριακόσια πρόβατα τότε. Είχε υπηρέτη και τον υπηρέτη τον κράτησε εδώ, ήταν ξένος. Ήταν πάνω από τη Μακε-

τροφή και τη διαμονή που του παρείχαν έπαιρνε και μισθό (ρογγ)²⁰. Σήμερα οι έμμισθοι αυτοί βοσκοί είναι στο σύνολό τους Αλβανοί (λαθρο)μετανάστες.

Για τη διαχείριση των κοπαδιών, συνήθης πρακτική η οποία ήταν σε ισχύ μέχρι πρόσφατα, είναι η κολιγιά (κολίγκ'). Πρόκειται για συνεργασία, συνένωση, 2-3 κοπαδιών κατά τη θερινή περίοδο, όταν τα κοπάδια ήταν συγκεντρωμένα στις στρούγγες, οι δουλειές σε ύφεση και η γαλακτοφορία είχε ουσιαστικά σταματήσει. Με τον τρόπο αυτό αποδέσμευαν εργατικά χέρια που ήταν απαραίτητα για άλλες, συμπληρωματικές εργασίες (π.χ. ρητινοσυλλογή, γεωργία). Η κολιγιά γινόταν στη βάση της εναλλαγής στην προσφορά εργασίας και στην εξ ημισείας μοιρασιά της παραγωγής. Κολιγιές γίνονταν κυρίως ανάμεσα σε συγγενείς ή φίλους και είχαν ορισμένη διάρκεια, πάντα κατά τη θερινή περίοδο. Τη χειμερινή περίοδο κολιγιές γίνονταν πολύ σπάνια και μόνο μεταξύ στενών συγγενών (π.χ. αδελφών) που είχαν δίπλα τα μαντριά τους. Σήμερα, με τις αλλαγές που έχουν επέλθει με την οικονομική και κοινωνική ανεξαρτητοποίηση των παραγωγικών μονάδων, δεν συναντάμε τέτοιου είδους συνεργασίες.

Μετά το 1950 οι κοινωνίες αυτές στράφηκαν προς μια ενιαία αγορά για τη διάθεση των προϊόντων τους, και το κράτος επέδειξε ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή που εκδηλώθηκε με την ίδρυση των Αγροτικών και Κτηνοτροφικών Πιστωτικών Συνεταιρισμών (Αβδελίδης κ. ά. 1981). Οι συνεταιρισμοί αυτοί εξασφάλιζαν, όπως είναι γνωστό, χαμηλότοκα μακροπρόθεσμα δάνεια μέσω της Αγροτικής Τράπεζας και την προμήθεια των απαραίτητων λιπασμάτων και ζωοτροφών. Με τον έντονο εκχρηματισμό όμως και τη ρευστότητα που επικρατεί σήμερα από την εμπορευματοποίηση των προϊόντων και την πολιτική των επιδοτήσεων έχει ατονήσει ο ρόλος τους.

Η κτηνοτροφία διατηρεί μέχρι σήμερα μια δυναμική παρουσία στις κοινότητες αυτές προσανατολισμένη στις νέες ανάγκες, όπως αυτές έχουν προκύψει και αφορούν την παροχή υπηρεσιών στον τομέα της διατροφής²¹. Η μεταποίηση των κτηνοτροφικών διατροφικών προϊόντων γίνεται και από

δονία και είχε έλθει εδώ μικρός, 15 χρόνια, τον κράτησε δέκα χρόνια ο παππούς μου υπηρέτη και από εκεί και πέρα τον πάντρεψε εδώ. Βρήκε μια φτωχιά κοπέλα και τον πάντρεψε εδώ και έμεινε εδώ. Αλλά δεν ζει τώρα αυτός, έχει πεθάνει. Πέθανε και ο παππούς μου, η γιαγιά, όλοι» (πληροφορία Παναγιώτη Γ., Πύλη 1997).

20. Η αμοιβή του έμμισθου βοσκού ήταν πολύ χαμηλή, σχεδόν ανύπαρκτη (κοπίλι πα ρογκ' = κοπέλι χωρίς μισθό). Έλεγαν χαρακτηριστικά ότι ο μισθός του ήταν ίσης αξίας με το μαλλί της λάγιας (μαύρης) προβατίνας.

21. Για τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής προβατοτροφίας και τις συνέπειες από τις γενικότερες αλλαγές που έχουν επέλθει στον κλάδο (απασχόληση νέων, κοινωνική περιθωριοποίηση) βλ. Αποστολόπουλος - Γιδαράκιου 1991.

τους ίδιους τους κτηνοτρόφους σε οικοτεχνική βάση, και η διάθεσή τους πραγματοποιείται σε ένα δίκτυο πελατειακών σχέσεων από το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον όσο και στους εκδρομείς του Σαββατοκύριακου (κρεοπωλεία, ταβέρνες).

Μέσα από την περίπτωση της κτηνοτροφίας, όπως αυτή ασκείται στην περιοχή των Δερβενοχωρίων, επιχειρήθηκε η ερευνητική προσέγγιση της σχέσης ανάμεσα στο φυσικό περιβάλλον και την κοινωνία.

Οι οικολογικές συνθήκες, σε συνδυασμό με τις ιστορικές και τις ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες για την οργάνωση και την εξέλιξη αυτής της κοινωνίας. Το αρχικά δεδομένο «φυσικό περιβάλλον» μετατράπηκε σε «πολιτισμικό περιβάλλον» μέσα από συνεχείς και αδιάλειπτες πρακτικές των δρώντων υποκειμένων.

Η «κοινωνικοποίηση» αυτή του περιβάλλοντος εγγράφεται στο χώρο τόσο με τη σημερινή οικιστική μορφή των κοινοτήτων, με την αλλαγή χρήσης γης (έντονη οικοπεδοποίηση για κατοικία και νέες επαγγελματικές δραστηριότητες) και την επανεγκατάσταση των ποιμενικών δραστηριοτήτων στην περιφέρεια των οικισμών όσο και στις συλλογικές συμβολικές αναπαραστάσεις του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**Ελληνόγλωσση**

Αβδελίδης, Παρμενίων κ.ά.

1981, *Το αγροτικό συνεταιριστικό πρόβλημα της χώρας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.

Αλεξάκης, Ελευθέριος Π.

2002α, «Από τις κατοίνες στην κοινότητα στην Ελαφόνησο της Λακωνίας. Μια εθνοϊστορική προσέγγιση», *Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών*, Αθήνα 2002, σ. 351-396.

2002β, «Κατοίνες στη Ναυπακτία. Ιστορικές παρατηρήσεις στην οικονομική και κοινωνική οργάνωση της περιοχής», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλο-Ακαρνανίας* (Αγρίνιο, 29-31 Μαρτίου 2002) (υπό δημοσίευση).

Ανθογαλίδου, Θεοπούλα

1987, *Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας νέας παραδοσιακής κοινωνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Αποστολόπουλος, Κωνσταντίνος – Γιδαράκου, Ισαβέλλα

1991, «Διερεύνηση διαρθρωτικών και οικονομικών χαρακτηριστικών, προβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων με την εφαρμογή στατιστικών μεθόδων ανάλυσης πολυμεταβλητών δεδομένων», *Σπουδαί* 41/3: 327-352.

Ασδραχάς, Σπύρος Ι.

1988, «Πραγματικότητες από τον ελληνικό ΙΗ΄ αιώνα», στο *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη΄ και ιθ΄ αι.*, Ερμής, Αθήνα, σ. 155-198.

Βελιώτη, Μαρία

1993, «Κτηνοτροφία και στρατηγικές απόκτησης και χρήσεις της γης σε μια κοινότητα της Ανατολικής Πελοποννήσου», *Εθνολογία* 2: 23-42.

Γκέφου-Μαδιανού, Δήμητρα

1999, *Πολιτισμός και εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Γκιόλιας, Μάρκος

1989, *Η κτηνοτροφία στην αρχαία Αττική*, Αθήνα.

Dertuau, Max

1987, *Ανθρωπογεωγραφία* (μτφ. Γ. Πρεβελάκης), ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Καββαδίας, Γ.Θ.

1991, *Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, Λ. Μπρατζιώτη, Αθήνα.

Καλλιέρης, Δημήτριος

2000, «Οι κάτοικοι των χωριών Δερβενοσάλεσι, Σκούρτα, Κρώρα, Καβάσαλα, Κακο-
νισχίρι τον 19ο αιώνα», *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τ. Γ', τχ. β', σ.
704-727.

Kaser, Karl

2000, «Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτι-
κής Βαλκανικής (14ος - αρχές 20ού αιώνα)» στο *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής.
Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον - Δήμος Κόνιτσας, σ. 97-117.

Λουκόπουλος, Δημήτριος

1930, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα.

Lévi-Strauss, Claude

1972, *Ο τοτεμισμός σήμερα*, μετ. Ν. Βουλέλης, εκδ. Ράππας, Αθήνα.

1987, *Φυλές και ιστορία*, μετ. Ν. Λύγγος, Μπάουρον, Αθήνα.

1977, *Άγρια σκέψη*, μετ. Ε. Καλπουτζή, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.

Μπίρης, Κ.Η.

1960, *Αρβανίτες, οι Δωριείς του νεότερου Ελληνισμού. Ιστορία των Ελλήνων Αρβα-
νιτών*, Αθήνα.

Νέζης, Νίκος

2002, *Τα βουνά της Αττικής. Γεωγραφία - φύση - μνημεία - τοπωνύμια - βιβλιογρα-
φία*, Κληροδότημα Αθ. Λευκαδίτη / Ε.Ο.Ο.Α. - Ανάβαση, Αθήνα.

Νιτσιάκος, Βασίλης

1990, «Μηχανισμοί "εναλλακτικών κοινωνικών δομών": Κουμπαριά και πελατειακές
σχέσεις στην αγροτική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία 2*: 121-130.

1995, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, Πλέθρον, Αθήνα.

Νιτσιάκος Β. - Κασίμης Χ. (επιμ.)

2000, *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον
- Δήμος Κόνιτσας, Αθήνα.

Οικονόμου, Ανδρομάχη

2000, «Οικονομία και συγγένεια στις ορεινές κοινότητες του Κιθαιώνα» στο Β. Νι-
τσιάκος - Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και με-
τασχηματισμοί*, Πλέθρον - Δήμος Κόνιτσας, σ. 149-162.

Ρόκου, Βασ.

1983, *Συμβολή στη μελέτη της κοινωνίας του κτηνοτροφικού χωριού. Το παράδειγμα
του Μετσόβου*, διδακτορική διατριβή (πολυγρ.), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Sivignon, Michel

1992, *Θεσσαλία. Γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μετ. Γ. Αναστό-
πουλου, ΜΙΑΤΕ, Αθήνα.

Τσεβάς, Γεώργιος

1928, *Ιστορία των Θηβών και της Βοιωτίας. Από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι ση-
μερον*, τ. 1-2, Αθήνα.

- Κατζημιχάλη, Αγγελική
1957, *Οι Σαρακατσάνοι*, τ. Α', Αθήνα.
- Ψυχογιός, Δημ. - Κουταντζόγλου, Ρωξάνη - Μανώλογλου, Ευδοκία - Μιχαλακοπούλου, Αριάδνη - Ναούμη, Ματίνα - Παπαπέτρου, Γεωργ.
1987 *Ο οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Ψυχογιός, Δημ. - Παπαπέτρου, Γεωργ.
1984, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 53: 3-23.
- Ψυχογιός, Δημήτριος Κ.
1994, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

- Balfet, Hélène (επιμ.)
1991, *Observer l'action technique. Des chaines operatoires, pour quoi faire?*, CNRS, Παρίσι.
- Barrau, Jacques - Bonte, Pierre - Digard, J.P
1973, *Etudes sur les sociétés de pasteurs nomades. Sur l'organisation technique et économique*, αρ. 109, Centre d'étude et de recherches marxistes (CERM), [Παρίσι].
- Bonte, Pierre
1981α, «Ecological and Economic Factors in the Determination of Pastoral Specialisation», *Journal of Asian and African Studies* XVI/1-2: 33-49.
1981β, «Marxist Theory and Anthropological Analysis: The Study of Nomadic Pastoralist Societies» στο Joel S. Kahn - Josep R. Llobera, *The anthropology of Pre-capitalist Societies*, Macmillan, Λονδίνο, σ. 22-56.
1991, «Pastorales (Sociétés)» στο Pierre Bonte - Michel Izard, *Dictionnaire de l'Ethnologie et de l'Anthropologie*, PUF, Παρίσι, σ. 561-563.
- Bonte, Pierre - Izard, Michel
1991, *Dictionnaire de l'Ethnologie et de l'Anthropologie*, PUF, Παρίσι.
- Brisebarre, A.- M.
1991, «Elevage» στο Pierre Bonte - Michel Izard, *Dictionnaire de l'Ethnologie et de l'Anthropologie*, PUF, Παρίσι, σ. 225-227.
- Burgel, Guy
²1988, *Pobia. Etude géographique d'un village crétois*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Campbell, John K.
³1979, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη.
- Chang, Claudia
1993, «Pastoral Transhumance in the Southern Balkans as a Social Ideology: Ethnoarchaeological Research in Northern Greece», *American Anthropologist* 95/3: 687-703.

- Creswell, Robert
1996, *Prométhée ou Pandore? Propos de technologie culturelle*, Kime, Παρίσι.
- Descola, Philippe
1986, *La nature domestiqué. Symbolisme et praxis dans l'écologie des Anchuar*, MSH, Παρίσι.
- Du Boulay, Juliet
1974, *Portrait of a Greek Mountain Village*, Clarenton Press, Οξφόρδη.
- Forbes Hamish A.
1982, *Strategies and Soils: Technology, production and Environment in the Peninsula of Methana, Greece*, διδακτορική διατριβή (πολυγρ.), University of Pennsylvania, Αν Άρμπατορ.
- Friedl, Ernestine
1962, *Vassilika. A Village in Modern Greece*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκαη.
- Gavrieliδis, N.
1976, *A study in the Cultural Ecology of an olive-growing Community: the Southern Argolide*, διδακτορική διατριβή (πολυγρ.), Indiana University, Αν Άρμπατορ.
- Glatzer, Bernt – Casimir, Michael J.
1983, «Herds and Households among Pashtoun Pastoral Nomads: Limits of Growth», *Ethnology* 22: 307-325.
- Godelier, Maurice
1979, «The appropriation of nature», *Critique of Anthropology* 4 (13-14): 17-27.
1984, *L'idée et le matériel. Pensée, économies, sociétés*, Fayard, Παρίσι.
- Harris, Marvin
1980, *Cultural materialism: The Stuggle for a Science of Culture*, Random House, Νέα Υόρκαη.
- Helm, June
1962, «The Ecological Approach in Anthropology», *American Journal of Sociology* 67: 630-663.
- Ingold, Tim
1980, *Hunters pastoralists and ranchers: reindeer, economies and their transformations*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκαη - Λονδίνο - Νιου Ροσέλ - Μελβούρναη - Σίδνεϋ.
- Kayser, Bernard - Pechoux, Pierre, Yves – Sivignon, Michel
²1989, *Trois études sur la Grèce rurale. Margariti. La plaine de Nestos. Samarina vers 1960-8*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Keesing, Roger M.
1981, *Cultural Anthropology. A Contemporary Perspective*, Harcourt Prace College Publishers, Φιλαδέλφεια - Νέα Υόρκαη - Λονδίνο - Σίδνεϋ - Τόκιο.
- Koster, Harold Albert
1977, *The Ecology of Pastoralism in Relation to Changing Patterns of Land Use in the Northeast Peloponnese*, διδακτορική διατριβή (πολυγρ.), University of Pennsylvania, Αν Άρμπατορ.

Lemonnier, Pierre

1976, «La description des chaînes opératoires: contribution à l'analyse des systèmes», *Techniques et Culture* 1: 100-151.

Nitsiakos, Vassilis

1985, *A Vlach pastoral community in Greece. The effects of its incorporation into national economy and society*, διδακτορική διατριβή (πολυτρ.), University of Cambridge.

Ravis-Giordani, Georges

1975, «Le troupeau errant. L'utilisation de l'espace par les bergers du Niolu (Corse)», στο *Ethnologie et Histoire. Forces productives et problèmes de transition*, Editions Sociales, Παρίσι, σ. 285-301.

Sahlins, Marshall - Service, Elman

1960, *Evolution and Culture*, University of Michigan, Αν Άρμπορ.

Steward, Julian H.

1955, *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution* University of Illinois Press, Ουμπάνα.

White, Leslie

1959, *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Roma*, McGraw-Hill, Νέα Υόρκη.

RESUME

ENVIRONNEMENT NATUREL ET STRATÉGIES DE GESTION DU TROUPEAU DANS LES DERVENOCHORIA (EN BOETIE)

L'approche écologique dans l'étude et l'interprétation des civilisations a ouvert des nouveaux horizons pour l'anthropologie sociale. Grâce à l'influence importante du marxisme des nouveaux courants théoriques ont émergé tant dans l'anthropologie culturelle américaine (L. White, J. Stewart, R. Rappaport, M. Harris, M. Sahlins e.a.) que dans l'ethnologie française (M. Godelier, P. Bonte, J. Barrau, Ph. Descola e.a.). Ces courants théoriques ont influencé les études anthropologiques en Grèce à partir des années '70. Les sociétés pastorales furent l'objet d'étude d'un intérêt particulier du fait qu'elles dependent directement de l'environnement naturel.

Le présent travail tente d'étudier le rapport entre la nature et la société par le biais d'en cas d'étude ethnographique, à savoir l'élevage dans les communautés arvanites montagnardes des Dervenochoria (en Boetie).

Les communautés là, à travers en système mixte d'économie agricole, pastorale et forestière sont parvenues à «s'approprier» des ressources naturelles disponibles. L'élevage qui aujourd'hui constitue la seule activité productrice dynamique pour la région, avait dans le passé le caractère de l'élevage de transhumance. Dans les dernières années pourtant cette force d'élevage tent de changer de caractère et de devenir «d'étable».

L'activité de l'élevage dans le passé et à présent est appuyée des stratégies (cheptel (Koliguia), entraide, main-d'oeuvre, travail salarié) et des pratiques (pâturages plus étendus, techniques avancées, interventions dans la reproduction et la santé des animaux, meilleure qualité des fourrages etc.). Ainsi l'élevage deviendra une source important de revenue.

L'environnement naturel en question, historiquement défini est devenu un environnement «socialisé» à travers les pratiques continues et non interrompues des sujets sociaux.

Cette «appropriation» de l'environnement s'inscrit dans l'espace à la forme habitée actuelle, des communautés, aux usages différentes de la terre (terrains pour construction, nouvelles activités professionnelles) mais également dans les représentations collectives symboliques de l'espace.

ANDROMAQUE OECONOMOU